

Matko Meštrović*

**ANDREA FUMAGALLI:
BIOECONOMIA E CAPITALISMO COGNITIVO - VERSO
UN NUOVO PARADIGMA DI ACCUMULAZIONE
Carocci editore, Roma 2007**

Ova knjiga o ekonomiji, naslov koje bi na hrvatskome glasio *Bioekonomija i kognitivni kapitalizam - Prema novoj paradigmi akumulacije*, opisuje i kritički istražuje aktualne oblike ekonomskog procesa koji je u posljednja tri desetljeća razvijen u zapadnim zemljama. Bitan ekonomski aspekt koji se u njoj razmatra jest *moć* i subjektivnosti društvenih likova koji u tome procesu sudjeluju. To je posve novi pristup što ga promovira zasad još ne preveliki velik broj autora. Oni u tragu Foucaulta, u društveno-filozofskim i pravnim znanostima, usvajaju njegovo poimanje *biomoći* i *biopolitike* iz sedamdesetih godina.

Tako s proširenom interdisciplinarnom optikom i s povijesnim uvidom, Fumagalli analizira preobražaj ekonomskih odnosa industrijske fordističke paradigme u ekonomske odnose koji za predmet razmjene, akumulacije i valorizacije imaju vitalne sposobnosti ljudskih bića. Stoga je, dakle, krajnji predmet rasprave *bioekonomija*, shvaćena u polju ekonomskih znanosti, naspram *biopolitike*.

Fumagallijevo razumijevanje te kompleksne tematike dalekosežnog inovativnog značaja temeljito je, a njegovo izlaganje postupno, sustavno i dosljedno. Prvi dio knjige, u kojem razmatra bioekonomski proces akumulacije, započinje tumačenjem kapitalističkog ekonomskog procesa, tj. razjašnjenjem da je riječ o novčanoj ekonomiji proizvodnje, a ne o ekonomiji razmjene. Njezina sposobnost investiranja oblik je *biomoći* zato što omogućuje unajmljivanje rada, a time neizravno raspolaganje živim ljudskim radom.

* M. Meštrović, znanstveni savjetnik Ekonomskog instituta u mirovini.

Bitno je razumjeti način financiranja akumulacijskog procesa kreditnim oblikom stvaranja novca *ex novo*. Aktivnost kreditiranja sadrži u sebi povjerenje i upućuje na novac kao simboličku manifestaciju moći i hijerarhije. Razvoj i tok financijskih tržišta između dva rata vođen je prije potrebom da se podrži realizacija proizvodnje, nego samo njezim financiranjem. Podzemni konflikt među sustavom kreditiranja koji uvjetuje izbor investicija i industrijskih poduzeća strukturno je prirodan fordističkoj paradigmi proizvodnje. (22)

U istome trenutku u kojem je pao Breton Vudski ugovor započeli su i proces rušenja države blagostanja i jačanje financijskih tržišta i njima prirodnih spekulacija. Nesigurnost i nestabilnost bili su znak krize fordističko-tajlorističko-kejnseijanske paradigme. Prijelazom na paradigmu fleksibilne akumulacije zabilježena je strukturna promjena regulacije financiranja proizvodnje. (23)

Monetaristički zaokret, i mjere liberalizacije tržišta, privatizacije javnih resursa i *financijarizacije* u svjetskim razmjerima koje će jedna za drugom, uslijediti poslije toga zahvata nemaju izravne veze s neoliberalističkom ideologijom Reagana i Margaret Thatcher, nego su povezani s međunarodnom ekonomsko-političkom krizom fordističkog modela. Triangulacija koju čine informatizacija ugovaranja i vrtoglavo ubrzanje novčanog optičaja, zatim razvitak mirovinskih fondova i nastanak derivativnih proizvoda, ključni su događaji koji objašnjavaju endogenu narav financijarizacije. (28) Slijevanje štednje u akcionarstvo i premještanje financiranja ekonomije iz bankarskog sektora u burzovni, odlučno su pridonijeli formiranju *new economy* (nove ekonomije) na kraju tisućljeća. Financijarizacija, više ili manje prisilna, radnog dohotka koji nije neposredno percipiran ni neposredno utrošiv, najsofisticiraniji je aktualni oblik *ekonomske biomoci*, ističe Fumagalli. (30)

Na financijskim je tržištima spekulativno ponašanje racionalno, zato što su tržišta samoreferencijalna. Vrijednosti kotiranih naslova na burzi odnose se jedne na druge, a ne na ekonomsku vrijednost koja im je u podlozi. U toj samoreferencijalnosti tržišta razdvajanje među ekonomskim i burzovnim vrijednostima simetrično je s razdvajanjem individualnoga i kolektivnoga vjerovanja. Pritome su presudne *konvencije* zato što djeluju kao spoznajne prisile na mnoštvo subjekata aktivnih na tržištu. A način njihova sudjelovanja Fumagalli naziva *bioekonomskom racionalnošću*, i to zato što su ulagači toliko zaokupljeni ekonomskim izvođenjem da ni ne vode računa o tome da su laki plijen za kognitivne prinude. (35)

Bioekonomski karakter aktualnoga procesa akumulacije Fumagalli vidi i s osloncem na biološku teoriju jezika. Konvencija koja djeluje u primjeru financijskih tržišta plod je serija performativnih iskaza koji ne opisuju stanje stvari, nego neposredno proizvode realne činjenice. U svijetu u kojem su novac, vlasništvo, brak, tehnologije pa, i sam rad lingvističke institucije, ono što uobličava našu samosvijest, istovremeno su i instrument proizvodnje realnih činjenica. U bioekonomskoj paradigmi kognitivnog kapitalizma *financijarizacija* ekonomije postala

je dominantna *konvencija*. U novoj konfiguraciji globalnoga kapitalizma dominacijom komunikacijskih sredstava afirmirana je mimetička racionalnost i ulagača koji masovno slijede *vlasnički individualizam*.

Procesom financijarizacije duboko su isprepletene i preobrazbe svijeta rada. Ne samo da je plaća postala varijablom određenom na burzi, nego je i društvena organizacija proizvodnje, osobito u njezinoj komponenti nematerijalnoga i kognitivnog rada, postala tijesno povezana s dinamikom financijskih tržišta. (38)

U epohi kognitivnog kapitalizma suočeni smo stoga ne samo s rizicima oskudnoga dohotka, kao posljedice krajnje nerazmjerne distribucije, nego i s oskudicom "vremena". Zbog neizvjesnosti zaposlenja radno se vrijeme produžuje preko svake granice, premda je upravo to vrijeme u navodnicima odista oskudan resurs. Toj proturječnosti valja pridodati i onu da se nematerijalni mehanizmi proizvodnje, baš kao i plod društvene suradnje, umeću u hijerarhijski i individualizirani kontekst organizacije rada. (43)

Socijalna kriza fordizma iscrpla je tajlorističke načine postizanja proizvodnih profita i postavila je pitanje o dinamici isprepletenih odnosa ekonomije znanja, rada i kapitala, financija i proizvodnje. Ta se kriza može smatrati povijesnim prijelomom u unutarnjoj dinamici kapitalizma. Znanje nije više monopol jedne posebne klase, kako je to smatrao Smith, nego proizvodnja i kontrola znanja postaju ključni ulog u valorizaciji kapitala. U porastu je autonomija znanja radnika, a ujedno se javlja i neizvjesnost njihova zapošljavanja. Sa druge strane, digitalne i komunikacijske tehnologije otvorile su mogućnost korištenja jezika kao izravnog proizvodnog inputa, oslobađajući se fizičkoga prostora. Stvaranje virtualnoga prostora stoji prema jeziku kao geofizički prostor prema proizvodnji materijalnih dobara. Virtualnim se prostorom intenzivno koriste financijska tržišta, realna se proizvodnja sve više mrežno organizira i očitom postaje prevaga *nematerijalnog* nad *materijalnim*. (54)

Ponovo smo pred formalnom preobrazbom kapitalističkog ekonomskog sustava bez promjene njegove bitne naravi. U usporedbi s fordističkim razdobljem, sada se s proširenjem sfere kapitalističke valorizacije sve više izrabljuju sama svojstva života. U krajnjoj analizi, sam život je istinska varijabla kotacija na međunarodnim burzovnim tržištima. (55)

No, na mukama je i ekonomska znanost, jer pokušava pronaći jedinstveni model funkcioniranja ekonomskih sustava, a da pritom ne uzme u obzir važnost strukturnih promjena, tj. institucionalne transformacije koje definiraju nove tehnološke procese, i to osobito redefiniciju odnosa kapitala i rada, po kojoj se stalni kapital i promjenljivi kapital rekonponiraju u živome tijelu radne snage i u njezinom postojanju. Danas rad, kao nosilac znanja, u sebi uključuje komponentu vrijednosti koja neposredno u samom činu rada ne može biti ekspropirana. (61)

U današnjim djelatnostima proizvodnje i akumulacije do izražaja je došao osobiti značaj općega uma (*general intellect*). On je u različitim oblicima, prema stupnju intenziteta i dubine, posredovan odgovarajućom sposobnošću transmisije. U načelu valja razlikovati tri razine – informaciju, operativno znanje i sustavno znanje – koje su u funkcionalnoj međuovisnosti. Prema dubini znanja postoje i različite razine njegove difuzije, a obrnuto od toga i njezina odgovarajuća brzina. Danas je u tome smislu presudan značaj asimetrične distribucije informatičkih tehnologija komunikacije (*digital divide*) među bogatim i siromašnim dijelovima planeta, kao prve podjele proizvodnje i rada unutar procesa internacionalizacije kognitivnog kapitalizma.

Operativno znanje podložno je standardiziranim procesima kodifikacije prema odgovarajućim razinama izobrazbe. A ono koje tome izmiče i može se prenijeti samo izravnom komunikacijom ostaje *prešutno* znanje obilježeno tipom životnog iskustva njegova nositelja. Znanje kao tijek i protok implicira više pojedinaca ili zajednicu, pa je istovremeno i *osobno* i *društveno*. Stoga se, uz dubinu i difuziju znanja, može govoriti i o stupnju njegove društvenosti. (63)

Znanje je *društveni resurs*, a ne individualni, pritom se smatra da njegova valjanost i njegova vrijednost ovise o društveno usuglašenom kruženju koje ga opunomoćuje, širi i obnavlja njegove sadržaje (Rullani). Ne može ga prisvojiti nijedan pojedinačni "vlasnik" tako da isključi sve druge iz njegova korištenja. A opet, znanje je i *osobni resurs*, vezan uz neotuđive sposobnosti uma i tijela njegova nositelja. Zato se, ako *intelektualno vlasništvo* predstavlja danas instituciju vlasništva koji odgovara novim mehanizmima akumulacije kognitivnog kapitalizma, mora ukazati na činjenicu da proizvodnu snagu znanja koja se prenosi u razmjeni rada ne mogu u cijelosti prisvojiti oni koji posjeduju financijska sredstva ili sredstva za proizvodnju. Obilježja merkantilnog vlasništva ne transferiraju se neposredno i automatski u intelektualno vlasništvo. (72)

Ako je u fordizmu vlasništvo bilo moć, sada je primarni izvor moći *nadzor*. Radi se o nadzoru nad nematerijalnim tokovima proizvodnje (tehnologije i komunikacije/informacije prije svega). Nadzor nad nematerijalnim komponentama proizvodnje (kognitivni rad i jezik) novi je oblik vlasništva kognitivnog kapitalizma. Zbog društvene i osobne naravi znanja, svaki pokušaj njegova privatnog prisvajanja upućuje na neliberalan čin. Jednako kao što provođenje nadindividualnoga prava javnoga vlasništva ograničava slobodu individualne upotrebe dobra koje po svojoj prirodi nije neposredno odvojivo od osobe. (74)

Nemjerljivost proizvodnosti znanja tradicionalnim metodama, kvantitativnim mjerenjem na osnovi izračuna outputa, navodi na zamišljanje teorijskog modela koji bi se pozivao na biološki model evolucijske dinamike u kojem su procesi učenja ključni. Društvena proizvodnost generalnog intelekta zaista i jest bioekonomska proizvodnost.

U kontekstu nematerijalne proizvodnje, kompetitivni su čimbenici sve više u vezi s kvalitativnim aspektima, s imaginativnim i semiotičkim sadržajima dobara u robnom obliku. Nikad se dosad toliko kompetitivnost nije zasnivala na iskorištavanju dodatne vrijednosti generalnog intelekta. (79-80)

Sam izvor proizvodnog procesa zapravo je u komunikaciji i širenju znanja. A veoma je teško odrediti prostorni i vremenski okvir procesa učenja, širenja i generiranja znanja, da se i ne govori o pravnim problemima vlasništva, što sve skupa čini nemogućim svako mjerenje individualne proizvodnosti, pogotovo u kvantitativnom smislu. Jednako kao što je i kada se radi o znanju-robi veoma teško unaprijed odrediti potrebno vrijeme za njegovu proizvodnju. (82)

Tako, u istome trenutku u kojem znanje i sve što ga uvjetuje postaje okosnica akumulacije, imamo prilagodbu načina organizacije i raspoloživosti rada, ne samo kvantitativnoga tipa nego i takve koji kvalitativno prilagođuju vremensku dimenziju i proizvodnje i rada. (83) A to osobito za problematiku vrijednosti rada i radne teorije vrijednosti. Problemsko čvorište ne čini samo roba-znanje, neko čitav sklop odnosa: rad/nematerijalna proizvodnja - roba radna snaga/roba znanje. Značajan je teorijski doprinos (Moulier Boutang) četverostruka kompozicija robe znanje u kojoj se stječu materijalna proizvodnja (hardware), lingvistička proizvodnja (software), cerebralno-nematerijalna proizvodnja (wetware) i koordinirana mreža (network). Sve četiri komponente koje proizvode robu znanje, proizvode i radnu snagu, a to reaktualizira i Marxovo razlikovanje njezine upotrebne i razmjenske vrijednosti.

Dok se u kognitivnom kapitalizmu s lakoćom može definirati razmjenska vrijednost materijalne proizvodnje, to nimalo nije lako za lingvističku i cerebralno-nematerijalnu proizvodnju. Isto je tako i problem definiranja upotrebne vrijednosti mozga i informatičke mreže daleko od rješenja, premda se čitav sustav može definirati kao proizvodnja znanja posredstvom znanja (85).

Posrijedi je duboka proturječnost u kojoj je uvrćen kapital: težnja da se vrijeme rada svede na minimum, a sa druge strane, da isto to vrijeme rada uzima za jedinu mjeru i izvor bogatstva. No, danas bi temporalnu dimenziju valjalo povezati ne više s radnim danom, nego sa čitavim *životnim lukom*. (86) Upravo se u kognitivnom kapitalizmu ideja *vremena života* "materijalizira", iznad pukog organskog značenja, kao proces stvaranja živućeg. (88)

U kognitivnom kapitalizmu proizvodnja prožima čitav ekonomski proces, od faze financiranja do realizacije. Štoviše, dok akumulacija zahvaća čitav život čovjeka, tj. postaje *bioekonomski proces*, čitav je ekonomski proces lingvističko i komunikacijsko djelovanje, a u fazi potrošnje sve se to ostvaruje i dobiva finalni oblik. (116)

U drugom se dijelu Fumagallijeve knjige obrađuje transformacija izvedbe radne raspoloživosti. Promatrajući sektorsku kompoziciju radne snage na

planetarnoj razini, može se zapaziti, u agregatnom smislu, stanovito skliznuće: stare industrijalizirane zemlje pomakle su se od industrijsko-fordističkog prema kognitivnom kapitalizmu, a zemlje s juga svijeta, gdje je kapitalizam još bio u predtajlorističkom stadiju tek su se približile tajlorističkoj paradigmi proizvodnje, što nije bilo popraćeno fordističkom socijalnom regulacijom. (125)

Ekonomski odnosi moći, naime, prodiru diljem svjetskog teritorija slijedom internacionalizacije proizvodnje i uvjetuju globalni prostor na nelinearan način. Može se govoriti o rizomatičkom i multitudinarnom procesu međunarodnih odnosa, ali ne više o linearnom interpretativnom modelu tipa prvi svijet-treći svijet.

U pretežno tercijarnoj proizvodnji ne traži se više od rada da bude podložan stroju, kao u starom industrijskom kapitalizmu. A u nekim krajnjim slučajevima i sama radna sposobnost postaje kapital (*human capital*) nadilazeći kapitalističku dihotomiju među radom i kapitalom. Ostajući ipak u okviru kapitalističkih pravila, kognitivni je kapitalizam uveo nove oblike podjele rada, osobito one podjele koja se zasniva na pristupu znanju i procesima informatizacije. (127)

Odnos tehnologija/jezik upućuje na odnos tijelo/um, jer su i mehanizmi jezika i razvitka znanja i mišljenja tjelesni procesi. Digitalnom tehnologijom taj odnos postaje još kompleksniji. Konstrukcija jednoga algoritma, kao teorijski postupak neposredno neprimjenjiv, zasniva se na individualizaciji procesa simulacije. Ne radi se, dakle, više o kartezijansko-galilejskom proračunu, sa specifičnim mjernim jedinicama, nego o *aproksimacijama*, to jest pretpostavkama "kao da". Fleksibilnost algoritma dopušta da se procesom simulacije smanji kompleksnost *zbiljskog*. A glavnina važćih ekonomskih analiza još se uvijek zasniva na hipotezi o instrumentalnoj racionalnosti. (130-131)

U kontekstu pervazivne digitalne tehnologije, organizacija rada proučava se sa svrhom da se maksimalno potaknu komunikacija i kooperacija koju digitalna tehnologija zahtijeva, i to zato što se digitalni rad i zasniva na trijadi *komunikacija, kooperacija, samonadzor (ili društveni nadzor)*. Stoga ono što se mora organizirati jest subjektivnost, osobnost i relacijska sposobnost radnika. Spomenuta je trijada, koja karakterizira digitalni rad, zapravo konstitutivni element kognitivnog rada koji ostvaruje autonomna društvena radna snaga. (135)

Apstraktni oblik koji rad danas poprima oblik je apstraktnoga kognitivnog rada, koji se manifestira u načinu digitalnoga rada i upravo su zbog njegovoga apstraktnoga pojma različiti oblici koje realno poprima. Smanjenje broja ovih radnika na neodređeno vrijeme opća je pojava u svim europskim zemljama. Njezino je porijeklo u procesu dekompozicije i fragmentiranja tržišta rada, čija je zakašnjela analiza jedan od razloga slabosti sindikata. No očito je da lik autonomnog radnika zadobiva sve veću važnost i da zato zrači ono mnoštvo subjektiviteta rada, koje zajedno s obaranjem lika najamnog radnika vodi njegovim atipičnim i nezakonitim oblicima. (139)

U procesu akumulacije K-K', odnos iskorištavanja ne može se mjeriti radnim vremenom, nego je dan entitetom prisvajanja dobra znanje. To je početno svojstvo živoga rada kao komponente upotrebne vrijednosti radne snage, koje se uz pomoć novoga prava intelektualnoga vlasništva transferira u kapital. No, riječ je o kapitalu koji je još uvijek živi rad. (161)

U kognitivnom kapitalizmu razina iskorištavanja viša je nego u industrijsko-fordističkom kapitalizmu, kako u intenzitetu, tako i u ekstenzitetu, iako je manje izravna: odnosi se na čitav životni luk i zasniva se u krajnjoj analizi na životu. U istome trenutku u kojem čitav život biva podređen procesu akumulacije, iskorištavanje postaje iskorištavanje života. (162)

Otuđenje rada u kognitivnom kapitalizmu zbiva se više na egzistencijalnom, nego na ekonomsko-materijalnom planu, poprimajući oblik subjektivne frustracije. To je individualizam prirodan kognitivnoj proizvodnji koji stvara alijenciju, a on ne proizlazi samo iz *proizvodne strukture*, nego prvenstveno iz *kulturalne i antropološke strukture* koja je prati. (167) Razvija se stanovita kulturalna i psihička ovisnost kod radnika kao uvjet iznad razine i tipa izvedbenoga radu i paradigmatičan je u doba nematerijalne proizvodnje. Taj uvjet ovisnosti poprima i ekonomske aspekte. Između ta dva ekstrema - kulture i ekonomskog opstanka - sazrijeva subjektivnost rada. Radnik je potaknut da djeluje kao čuvar samoga sebe: samonadzor zamjenjuje radnu disciplinu. (174)

U završnom, trećem dijelu knjige Fumagalli rezimira svoje bitne postavke o dijalektici bioekonomije i o proturječnostima kognitivnog kapitalizma. Nezaobilazna uloga jezika i komunikacijskih oblika prožima sve glavne faze kapitalističkog procesa, život pojedinaca postaje prostorno-vremenska dimenzija kapitalističke akumulacije, a kognitivni kapitalizam bioekonomska akumulacija. Sve to zato što se proces akumulacije sve više zasniva i crpi supstancu na vitalnim sposobnostima pojedinca uz pomoć mrežne strukture društvene suradnje. I samo znanje postaje izraz *biosa*. Bioekonomija je komplementarni i simetrični aspekt biopolitike. Ako se pod biopolitikom razumije sposobnost izvršenja dispozitiva društvenoga i pravnoga nadzora, bioekonomija postaje tome analogna u odnosu prema mehanizmima proizvodnje, akumulacije i distribucije. (182)

Danas, na početku trećega tisućljeća pred novim smo dobom kritičke analize ekonomske politike. Tu se radi o prijelazu od dominacije fizičkog na dominaciju ljudskog kapitala, što najbolje objašnjava preobrazbu ekonomske u bioekonomsku akumulaciju. S prijelazom od fordističkog u kognitivni kapitalizam, društveni odnos predstavljen kapitalom premješta se od odnosa među radnom snagom i strojem u onaj među umom i tijelom, mozgom i srcem, tj. postaje sama unutrašnjost ljudskoga bića. No, daleko od toga da se kapital «humanizira», sam život pojedinca, sa svim njihovim mnogostrukim jedinstvenostima i razlikama, postaje podatan «kapitalizaciji». (185)

U kognitivnom je kapitalizmu sam život predmet valorizacije - vrednovanja razlika koje svaki pojedinac nosi sa sobom. Segmentiraju se osobnosti, uzimaju se razlike kao takve, ali ne u antropološkom smislu. Jer se, u krajnjoj liniji, razlike s kojima se računa mogu nadići samo konstitucijom ljudske subjektivnosti koju obilježava duboka proturječnost kreativnosti rada i cerebralne homogenizacije: u svijetu u kojem je negirana individualnost, a naglašen individualizam. (191)

Stvaranje vrijednosti biva, dakle, eksproprijacija onoga što je «zajedničko». Upućujući na dublje promišljanje iznesenih postavki koje zasijecaju u socijalnu zbilju kognitivnog kapitalizma, Fumagalli u posljednjem poglavlju naznačuje i mogući postsocijalistički socio-ekonomski program. Refleksija o prekarnom mnoštvu navodi ga na to da podrži ideju o egzistenzijalnom dohotku, projektu koji otvara prostor kreativnome radu, reducirajući moć apstraktnoga rada nad životom ljudi. (211)